В. М. СПіВАК

ГРОМАДЯНСЬКЕ СУСПІЛЬСТВО В УКРАЇНІ: ПРОБЛЕМИ СТАНОВЛЕННЯ ТА ТРАНСФОРМАЦІЇ

Аналізуються проблеми становлення та трансформації громадянського суспільства в Україні в конспекті глобалізаційних змін. Розглянуто реальний стан, перспективи його формування. Обґрунтовано необхідність розвитку культури та духовності сучасного суспільства як важливих складових суспільно-політичного процесу.

Ключові слова: *громадянське суспільство, культура, трансформація.*

Анализируются проблемы формирования и трансформации гражданского общества в Украине в контексте глобализационных изменений. Рассмотрены реальное состояние, перспективы его формирования. Обоснована необходимость развития культуры и моральности современного общества как важных составных общественно-политического процесса.

Ключевые слова: *гражданское общество, культура, трансформация.*

Problems of formation and transformation of civil society in Ukraine in context globalization changes are analyzed. Prospects of its formation are considered real condition. Necessity of development of culture and morality of modern society as important compound political process is proved.

Key words: *civil society, culture, transformation.*

© *СПІВАК Віктор Миколайович* – кандидат політичних наук, доцент, заступник начальника ДОН МВС України

Здобувши незалежність, Україна долучилася до світових загальноцивілізаційних цінностей і процесів, визначила за мету створення демократичної, соціальної, правової держави, основою якої є розвинене громадянське суспільство. На відміну від відомих традиційних практик, формування громадянського суспільства в нашій державі відбувається не лише під тиском глобальних змін, а й у рамках процесу модернізації, тобто комплексу соціальних, економічних, політичних, культурних, інтелектуальних трансформацій. Подібне нашарування процесів наднаціонального і національного характеру, особливо в умовах системної, глобальної кризи, виокремлює додаткові труднощі і проблеми в формуванні громадянського суспільства.

Історично ідея «громадянського суспільства» походить з античних часів. У працях Цицерона і Аристотеля знаходимо уявлення про нього як про сукупність громадян, які проживають у граді або полісі. Тобто таке розуміння фактично ототожнювало державу і громадянське суспільство. У працях Н. Макіавеллі громадянське суспільство активно протиставляється державі, як структурі, що прагне підім'яти під себе життя суспільства. Із середніх віків поняття «громадянське суспільство» вирізняється крайньою неоднозначністю і різноманітністю тлумачень.

Дж. Локк розглядав громадянське суспільство як форму державності, що володіє визначеним соціально-економічним і духовним змістом. У Т. Гоббса громадянське суспільство – це «союз індивідуальностей», у якому його члени набувають високих людських якостей. Ж. Руссо називав громадянським суспільство, в якому громадяни користуються своїми правами безпосередньо, а не через представницькі інститути. Т. Пейн визначав його як галузь самореалізації приватних інтересів громадян. Для Г. Гегеля громадянське суспільство є проміжною між сім'єю і державою формою людської спільноти, яка забезпечує життєздатність суспільства і реалізацію громадянських прав. К.Маркс вбачав у ньому сукупність соціально-економічних відносин. У А. Токвіля громадянське суспільство – це позадержавна сфера соціуму. І. Фергюсон ототожнював його з усім суспільством у цілому.

Немає одностайності в тлумаченні громадянського суспільства і серед сучасних західних дослідників. Для Д. Коли воно є синонімом політичного суспільства. М. Кризан і Л. Колаковський, навпаки, протиставляють громадянське суспільство як сферу неофіційної активності громадян політичному суспільству, як сфері офіційності. Д. Хелд зараховує до громадянського суспільства позадержавні сфери особистого, сімейного і ділового життя. У Е. Коєна – це сфера виключно соціальних відносин у вузькому їх розумінні, неекономічних і недержавних. Р. Дарендорф розглядає громадянське суспільство як сферу соціуму, яка відповідає вимогам сучасної цивілізації, має певний рівень цивілізованості; К. Поппер – як відкрите суспільство; В. Гавел і В. Клаус ототожнюють його з демократичним товариством[1].

Інтерес до теорії і практики громадянського суспільства у світі неухильно зростає з 1980-х років. Причиною цього є як прискорення у другій половині XX століття процесів глобалізації, так і гостра необхідність ліквідації на терені постсоціалістичних країн ідеологічного і політологічного вакууму, який утворився у зв'язку з відмовою від марксизму, комунізму і соціалізму. Природно, що тема громадянського суспільства опинилася у центрі дискусій про соціально-політичне майбутнє України. Значний внесок у розробці зазначеної проблеми належить вітчизняним вченим І. Кресіній, В. Горбатенку, В. Бабкіну, Г. Щедровій, А. Колодію, А. Сіленко, Ф. Рудичу, О. Долженкову, В. Бебику, Ю. Якименку та ін.

І все ж окремі аспекти формування громадянського суспільства в Україні, тенденції, проблеми, перспективи його розвитку в системі глобалізаційних процесів потребують подальшого осмислення.

Слід відмітити, що головні погляди на сутність і формування громадянського суспільства гносеологічно пов'язані з певними культурно-історичними традиціями: італійською, німецькою та англо-американською. В їх різноманітності на даний феномен прослідкується не лише складність гносеологічного характеру, а й своєрідний відбиток різного історичного досвіду, розмаїття культурних традицій, у яких відбувалося становлення громадянського суспільства, а також незавершеність і продовження процесів його формування в глобальному масштабі. Перша з них пов'язана з добою Відродження в італійських містах-республіках і вирізняється цінностями гуманістичного індивідуалізму, зорієнтованими на духовну культуру, вільнодумство, мир і особистісну безпеку громадян. Друга традиція виокремилася в добу Реформації в німецьких протестантських містах і громадах, які сповідували цінності колективного, асоціативного життя, братерства, рівності, справедливості. Для третьої традиції, що сформувалася в промислових центрах у новоєвропейський час, був притаманний економічний індивідуалізм, заснований на приватній власності та економічній свободі, модернізації і саморегуляції суспільства. Більшість авторів поділяють погляд на громадянське суспільство як на сферу недержавних, неполітичних відносин, щоправда кожен з них по різному розуміє форми його актуалізації.

Важливо, що концепція громадянського суспільства, як і її окремі положення та ідеї не є незмінною. В ході розвитку суспільства і держави вона постійно доповнюється і удосконалюється. Сучасне громадянське суспільство повинне вміти протидіяти тероризму. На погляд окремих експертів, важливим стратегічним питанням після трагедії 11 вересня 2001 року в США як на національних, так і глобальному рівні, є консолідація різних громадських течій для підтримки глобальної стратегії по протидії тероризмові і екстремізмові та створенню багатофункціональної системи антитерористичних дій. Центром єднання антитерористичних сил в Україні, може стати громадська організація «Міжнародна антитерористична єдність» (МАЄ), яка ставить за мету допомагати протидії тероризму шляхом об'єднання зусиль громадськості, залучення наукового і громадянського потенціалу України та інших країн до дослідження проблем міжнародного тероризму і вироблення відповідних пропозицій[2]. Особливої актуальності набуває проблема відносин між неурядовими організаціями наднаціонального характеру з національними урядовими організаціями та урядами, ролі партій у глобалізованому світі, формування регіональних та глобального уряду, впливу інформаційно-комунікаційних технологій на відносини у суспільстві та ін. Тому сьогодні можливо вести мову про первинну концепцію громадянського суспільства, яка багато в чому вичерпала себе, чи сучасну концепцію, яка не сформувалася остаточно, а також про сутність цього явища, поняття, розвиток ідей і положень тощо. До важливих особливостей ідеї громадянського суспільства слід віднести також поширення її в сучасних умовах не лише в західних, а й інших країнах світу, перенесення ідей громадянського суспільства з національного на регіональний і глобальний рівні.

Усвідомлюючи, що повністю сформованого громадянського суспільства немає в жодній країні світу, вважаємо за необхідне підтримати позицію авторів, які на відміну від первинних уявлень про громадянське суспільство заснованих на

абсолютизації інтересів приватних власників формують сучасну загальнодемократичну концепцію постіндустріального громадянського суспільства, яка ґрунтується на визнанні необхідності забезпечення оптимального, гармонійного поєднання приватних і суспільних інтересів. Це суспільство з розвиненими економічними, політичними, духовними та іншими відносинами і зв'язками, яке взаємодіє з державою та функціонує на засадах демократії і права[3]. Існуюча в такому суспільстві система соціально-економічних і політичних відносин спрямована на забезпечення гідного життя людини, захист її прав і свобод як найвищої цінності визнаної громадянським суспільством і правовою державою.

Аналіз ідей громадянського суспільства, які частково реалізуються в різних країнах та накопичений вітчизняними і зарубіжними авторами досвід у дослідженні цього феномену дозволяє виділити наступні його особливості – головні характеристики:

– високий рівень матеріального забезпечення усіх без винятку членів суспільства і нерозривно пов'язаний з ним високий рівень їх загальної і правової культури, а також відповідний їм рівень правосвідомості;

– високий рівень самоорганізації і самоуправління соціальної спільноти, яка іменується громадянським суспільством;

– відносна самостійність і самодостатність громадянського суспільства;

– побудова і функціонування громадянського суспільства на основі таких демократичних принципів, як рівноправність всіх членів громадянського суспільства в усіх сферах його життя і рівність у сфері політики, права та низці інших галузей; реальна і всебічна гарантія прав і свобод громадян; формування матеріальних та інших умов, необхідних для розвитку науки, освіти, охорони здоров'я, культури і виховання громадян, які формують їх як вільних, культурних, чисто моральних і соціально активних, відповідальних перед законом членів суспільства; принципу політичного й ідеологічного плюралізму, який дозволяє громадянам не лише поділяти будь-які погляди і дотримуватися будь-якого світогляду, але й вільно створювати політичні партії та рухи, а також об'єднуватися в профспілкові, кооперативні, молодіжні та інші суспільні організації;

– опора громадянського суспільства в початковому його варіанті на ідеї лібералізму, а в сучасному його розумінні – на ідеї неолібералізму;

– задоволення матеріальних і духовних потреб людини, створення умов для її всебічного вільного розвитку як мета формування і функціонування громадянського суспільства;

– забезпечення функції соціалізації членів суспільства, соціальної інтеграції, зняття напруги, що виникає між державою і різноманітними соціальними групами та індивідами тощо[4].

Громадянське суспільство не є якоюсь єдиною організаційною структурою, хоча і містить у собі різні спільноти, асоціації, спілки і т.п. Насамперед – це суспільство громадян. Громадянське суспільство не просто сукупність ізольованих громадян. Громадянським робить його не їх сукупність, а така інтегральна якісна визначеність, як громадянство. Остання є однією з фундаментальних категорій концепції громадянського суспільства і означає наділення і забезпечення громадян відповідними правами та умовами існування. Ознаками громадянина є легальний статус його як повноправного члена суспільства і володіння ним сукупністю громадянських прав і свобод, належність яких власне і робить особу громадянином.

У процесі реалізації своїх інтересів, задоволення матеріальних і духовних потреб громадяни вступають у різного роду соціальні зв'язки, відносини і взаємодії. Для громадянського суспільства характерне переважання горизонтальних зв'язків. Вони досить різноманітні і утворюють кілька шарів. Перший з них, фундамент громадянського суспільства, складають відносини пов'язані із забезпеченням його життєдіяльності, адже головна функція соціальної організації полягає насамперед у створенні умов для задоволення базових людських потреб у харчуванні, одягу, житлі тощо. Другий шар становлять соціокультурні відносини, що містять у собі сімейно-родинні, етнічні, релігійні та інші усталені зв'язки. Нарешті, третій, верхній шар утворюють відносини, пов'язані з індивідуальним вибором, політичними і культурними перевагами, ціннісними орієнтаціями громадян. Життєдіяльність громадянського суспільства забезпечується активністю і різноманітністю тих структур, які його утворюють.

Досліджуючи проблеми становлення та розвитку громадянського суспільства в Україні, науковці все більше зважують на те, що в його розбудові не варто захоплюватися лише однією складовою – ринком, і не приділяти уваги людині, створенню умов для її всебічного розвитку, вияву її прихованої творчої енергії, її самореалізації. З іншого боку, захоплення іншим «опорним» елементом – свободою також може мати негативні наслідки – безмежна абсолютизація свободи може призвести до свавілля, а надмірна регламентація суспільного життя – до примусу. Тому, сприяючи становленню громадянського суспільства в Україні, треба прагнути досягти гармонії між його базовими елементами. Однією з найважливіших, ключових умов становлення в Україні громадянського суспільства треба вважати його «нематеріальну» складову. Сама ж ця категорія є скоріше не економічною, а соціально-політичною, адже для концептуалізації такого явища, як громадянське суспільство, більш важливими є внутрішні якості його акторів, а не їх рівень доходу і соціальний статус[5]. Наблизити перспективу зрілого стану громадянського суспільства в Україні можливо лише зміцнивши його «соціальний капітал», забезпечивши розвиток таких якостей активного громадянства, як толерантність, повага до закону, раціональне мислення, виховання правової свідомості, небайдужість до власної долі та суспільних справ.

Згадана нематеріальна складова, на наш погляд, вміщує досить широкий перелік цінностей: національну ідею, право, традиції і звичаї, культуру, духовність, національні цінності, мову та ін. Їх значення у громадянському суспільстві є безперечним і саме вони перетворюють суспільство у громадянське.

За час після здобуття незалежності, Україна пройшла значний шлях нарощування числа та вдосконалення якості різноманітних громадських спілок, асоціацій, фондів, інших добровільних організацій, що створюються з ініціативи громадян і складають так званий «третій сектор»(проміжну ланку між громадянами і державою). За відсутності фундаментального закріплення інституту громадянського суспільства в Конституції України чи в іншому окремому законі, в державі напрацьовано значний масив законодавства спрямованого на легітимацію статусу інститутів громадянського суспільства та закріплення основ їх діяльності. За напрямами удосконалення нормативно-правової бази з питань розвитку, діяльності інститутів громадянського суспільства в Україні, доступу громадян до інформації, розроблення та впровадження ефективного механізму налагодження комунікацій між органами виконавчої влади та інститутами громадянського суспільства тощо, постійно здійснюються як планові, так і позапланові заходи[6].

Водночас громадянське суспільство в Україні перебуває далеко за межами класичних уявлень про нього, а також реально існуючих громадянських суспільств розвинених країн світу.

Загалом розвиток громадянського суспільства в Європі супроводжувався: а) новим типом колективної ідентичності – національною свідомістю, поєднаною з громадянською свідомістю у контексті спільної, недеспотичної національної держави-республіки; б) вимогою кожного народу-нації на право власного представницького, демократичного врядування; в) вимогою до держави конституційно гарантувати свободу і права людини; г) новим типом господарсько-економічних відносин, базованих на конкуренції і вільному ринку; д) формування партійного ґатунку політичних відносин з вимогою розподілу гілок влади; ж) формуванням єдиної національної мови та переходом на неї у роботі органів освіти, адміністрування, науки, культури тощо[7]. Частково зазначені процеси відбулися і в нашій державі, а окремі лише започатковані. Є всі підстави вважати, що молода українська держава обрала в цілому правильний шлях, шлях цивілізованого суспільства, яку ґрунтується на загальнолюдських цінностях. Одночасно підтверджено власною практикою положення про неприпустимість копіювання досвіду інших держав у процесі формування громадянського суспільства, а також те, що процес його становлення є складним і довготривалим.

Здобутки громадянського поступу в Україні можемо простежувати за певними соціально-культурними формами ідентифікації людини і суспільства, в яких частково проявляються: а) задекларовані права і свободи громадян; б) зростання горизонтальних взаємин і стосунків; в) формуванням приватних власників; г) зростанням кількості політичних партій, рухів, громадських організацій та ін. В оцінках дослідників та і суспільства в цілому зазначені інститути та процеси як правило характеризуються недосконалістю, а їх цінність у сфері соціально-політичних відносин не достатньо усвідомлена як на рівні еліт, так і суспільства. Адже, маргіналізація населення країни та його незахищеність перед державою, корупція, незавершеність розпочатих реформ, відсутність чіткого фактору в ідентифікації визначення вектору розвитку суспільства, на фоні постійних дискусій з питання національної мови, збереження історичної спадщини, преференцій демократії тощо, свідчать скоріш про перебування у стані «негромадянського» суспільства. Закономірно, що за такої ситуації поза увагою суспільства і національної еліти залишаються дійсно важливі і складні питання стратегії взаємовідносин суспільства і держави, кореляції відносин ринку, розвитку освіти та науки, переходу до сталого розвитку та протидії глобальним викликам сучасності.

Громадянське суспільство має певну специфіку, коли йдеться про так звані країни «молодої демократії». По-перше, суспільства таких країн перебувають не лише в процесі становлення, а й характеризуються підвищеною вразливістю від впливу власних держав та зовнішніх факторів глобального впливу. По-друге, розвиток суспільно-політичних процесів у цих країнах засвідчив, що важливу роль у демократичних трансформаціях відіграє нематеріальна складова, чинник культури, в тому числі політичної. Тому, наголошує Ю. Якименко, розглядаючи сучасний стан громадянського суспільства в Україні, необхідно розглядати як рівень розвиненості інститутів громадянського суспільства, так і стан громадянської культури, зокрема, рівень громадської активності населення країни[8]

Очевидно є всі підстави стверджувати, зазначає О. Костенко, певну закономірність: яка соціальна культура людей, таке й їхнє життя. Відтак, життя людей

можна змінити на краще лише шляхом розвитку їхньої соціальної (політичної, економічної, правової, моральної) культури. Саме через неналежну соціальну культуру громадян демократія в Україні сьогодні має форму псевдодемократії, підприємництво – псевдопідприємництва, право – псевдо- права, мораль – псевдоморалі тощо. Отже, джерелом соціального прогресу і заснованої на ньому національної безпеки слід визнати громадянське суспільство, яке втілює в собі прогресивну соціальну культуру громадян. З огляду на це і має розвиватися сучасна концепція соціального прогресу в Україні. А соціальний прогрес є єдиним шляхом виходу з будь-якої кризи в суспільстві[9]

Культурний вимір громадянського суспільства – це система певних соціальних та культурних норм і цінностей, які визначають способи індивідуальної і групової діяльності. Для громадянського суспільства характерна персоналістична культура з її настановою на реалізацію прав та свобод кожного члена суспільства незалежно від його статусу і соціальної приналежності. Культурні цінності і норми підпорядковані в ньому вимогам особистої свободи, самостійності, ініціативи, підприємливості[10]

Потреба належного рівня культури в глобальному середовищі прослідкується не лише з метою влаштування цивілізаційного устрою і відповідних відносин в межах суспільств національних кордонів, а й з метою засвідчення власної присутності в глобальному культурному просторі. В глобальному культурному просторі національні уряди не завжди здатні регулювати соціокультурні процеси. Інструментом координації все частіше виступають не лише держави, а й інші інститути громадянського суспільства, а також міжнародні організації гуманітарного спрямування. Тому, відмічають авторитетні дослідники, культурна політика має базуватися на принципах відкритості, толерантності і діалогу, між культурної компетенції і комунікації, нової раціональності. При цьому координовані дії спрямовуються не на зняття альтернативних проектів, а на підтримку ідей культурного плюралізму і демократичних цінностей, на збереження національно культурного розмаїття в контексті глобалізації[11]. Чи здатне сучасне суспільство України до зовнішніх відносин на визначених принципах? З відповіддю поспішати не варто.

У науковій літературі громадянське суспільство уявляється не лише як більш висока ступінь розвитку людської спільноти, а і як носій духовних цінностей. В сучасній технократичній цивілізації посилюються процеси позбавлення духовності усіх сфер людської діяльності, відмічають експерти. Деструкція суспільних відносин, правовий нігілізм, відсутність у суспільстві чіткої ієрархії ціннісних орієнтацій, негативний характер впливу ЗМІ, ріст наркоманії і алкоголізму є наслідком відсутності об'єднувальних цінностей Українського народу, єдиної стратегії розвитку держави, не усвідомлення громадянами та інститутами громадянського суспільства власної відповідальності та власного впливу на ці процеси. Сприяє цій деструкції і розпорошеність позицій лідерів громадської думки, недовіра до них, відсутність об'єктивної, загальнодоступної інформації про історичні події, релігійні течії, невиконання батьками своїх обов'язків щодо дітей, відсутність позитивних прикладів для наслідування тощо[12]. У світлі цього виникає актуальне завдання всесвітньої соціально-правової підтримки різноманітних етапів і форм духовності у розвитку громадянського суспільства. Зазначена проблема не може бути подолана лише зусиллями уряду, парламенту, інших органів державної влади. Вона потребує залучення усього народу, кожного громадянина, всіх інститутів громадянського суспільства.

1. *Кирилюк Ф.М.* Громадянське суспільство, його сутність і основні проблеми формування. Режим доступу: http://www. politics.ellib.org.ua/pages-2120.html **2.** *Крутовий В.В.* Громадянське суспільство повинне вміти протидіяти тероризму. Режим доступу: http://www.antiterunity.org/ru/massmedia/society.php **3.** *Шемшученко Ю.С.* Громадянське суспільство. Юридична енциклопедія: В 6 т./ Відп. ред. Ю.С. Шемшученко та ін. – К.: Укр. енцикл.,1998. – Т.1: А-Г. – С. 646. **4.** *Марченко М.Н.* Государство и право в условиях глобализации. – М.: Проспект, 2008. – С. 126–134. **5.** *Цвєтков В.В., Кресіна І.О., Коваленко А.А.* Суспільна трансформація і державне управління в Україні: політико-правові детермінанти: Монографія. – К.: «Видавничий Дім «Ін Юре». 2003. – С. 131–132. **6.** Виконання плану заходів з реалізації у 2008 році Концепції сприяння органами виконавчої влади розвитку громадянського суспільства. Режим доступу: http://civic.kmu.gov.ua/civic/control/uk/publish/article?showHidden=1&art_id=109329 **7.** *Карась А.* Громадянське суспільство в аспекті дискурсивно - етичних практик: український конспект. – Режим доступу: http://www.experts.in.ua/ua/baza/analitic/index.ptp?ELEMENT_ID=11067 **8.** *Якименко Ю.* Громадянське суспільство в Україні: основні характеристики. Режим доступу: http://razumkov.org.ua/ukr/article.php?news_id=320 **9.** *Костенко О.* Камінь, яким зневажили будівничі (про соціальну культуру громадян як основний антикризовий засіб) // Віче. – 2009. – №23(260). – С.16–17. **10.** *Безродна В.І.* Особливості формування громадянського суспільства в процесі політичної модернізації України // Автореф. дис. канд.. політ. наук: 23.00.02, Одес. нац. юрид. акад. – О.: 2003. – С. 8. **11.** *Глобализация:* Учебник / Под общ. ред. В.А. Михайлова и В.С. Буянова. – М.: РАГС. 2008. – С. 192. **12.** *Тимошенко Т.* Розвиток громадянського суспільства: духовність і право. Режим доступу: http://frtu.org.ua/content/view/1422/117/lang,uk/